

TÜRKMEN HALK DESTANLARI

Prof. Dr. Babış MAMETYAZOV*

Halk destanları, Türkmen edebiyat sanatının, eski edebi mirasının büyük bir parçasıdır. Türkmen halkı kendisinin edebi sanatının kendine özgü bir çeşidi olan halk destanlarına ayrı bir ilgi gösterir. Arzularını, dünyaya bakışını, yaşadığı hayata ait olayları, toplumun gelişmesinin çeşitli dönemlerinde tuttuğu yeri sanatla beyan etmiştir. Halk destanları, halkın kahramanlık, vatanseverlik, insanperverlik, halka, yurda, aileye, birbirlerine vefalılık duygularını yüzyıllarca işleyen edebiyat eserleridir.

Türkmen halk edebiyatının ön saflarında yer alan halk destanları günümüzde de eğitici, öğretici önemi büyüktür. Destanların, onun kahramanları, geçmişin önde gelen temsilcileri olarak örnek alınabilir tiplerdir. Onların tiplerinde insanlığa ait olan iyi huyların, sıfatların çoğu canlandırılmaktadır. Halk destanları öne sürdüğü kahramanlarının hangisi olursa olsun bir açıdan örnek alınabilir. Tuhaf kahramanlar ise nefret edilecek şekilde canlandırılmaktadır. O yüzden bunların önemi hiçbir zaman kaybolmamaktadır.

Halk destanları, sanat eseri olarak eski Doğunun Türk ve Fars dilli halklarında ortaya çıkmıştır. Şekil bakımından destanlar nesir ve şiirlerden oluşmaktadır. Destanların nesirleri beyan edici nitelikte olmaktadır. Nesir, destan kahramanlarının yaşadıkları olaylardaki hareketlerini, kendi içindeki ilişkilerini göstermektedir. Destanların şiir edebiyatı mevcut kahramanların, anlatılan olaylar ile ilgili iç duygularını, sevinçlerini, hüznelerini, arzu hayallerini, bakışlarını edebi bir üslupla canlandırmaktadır. İçeriği sanatı bakımından destanların şiirleri lirik şiirlere benzemektedir.

Destanlarda nesir ve şiir eserin esas unsurlarını oluşturmaktadır. Örneğin, nesir olmadan destanların ayrı ayrı lirik şiirlerden ibaret olurdu. Nesir destan-

* Filoloji Bilimleri Öğretim Üyesi.

lara içerik bakımından süreklilik kazandırmakta, oradaki şiirlerin hangi şartlarda, durumlarda söylendiğini anlatmaktadır. Bu durum, destanın nesir ve şiirini birbirine bağlamaktadır, onların bir bütün olarak edebi sanat eseri tarzına sokmaktadır. Ünlü edebiyatçı, filolojik ilimlerinin doktoru R. Recebov bu durumu, destanlarının esas özelliklerinden biri olarak nitelendirmektedir.

Onun yazdığına göre: “Destanların tümüne mahsus en önemli özelliği, onların nesir ile nazımın birbirine bağlı olarak yazılmasıdır. Kahramanların yaşadıkları durumlar, hadiseler, olaylar, genel olarak söylenirse destan nesrinde beyan edilmektedir. Kahramanların ruhi bakımdan gergin durumları, duyguları lirik şiirde gösterilmektedir.”

Bu fikirlere dayanarak, destanları lirik ve destan özelliklerini biraraya getiren tarz lirik-destansı tarz olarak görmek mümkündür.

Türkmenlerin meşhur “Köroğlu” destanının “Övez ve Gırat”, “Övez’in Oğlu Nuralı”, “Ahmet Bey’in Evlenmesi” adlı bölümleri yalnız nesir tarzında oluşturulmuştur. Bu destanları söyleyen ve kaleme alan Togtabazar bölgesinin önceki “komünizm” kolhozunda yaşayan Gurban Cumayev bahşi olmamıştır, o bildiği folklor eserlerini dilden motiflendirerek söylemekle yetinmiştir. Dutarda çalıp, şarkı söylemedikten sonra, söyleyici bu destanların şiirleri aslı olsa dahi, onları öğrenip söylemiş değildir. Belki, diğer bahşiler bu destanların şarkılı versiyonlarını da söylemiş olabilirler. Her nasılsa da, onların kompozisyon konusu yapısı halk destanlarına benzer, kahramanları da diğer halk destanlarındaki kahramanlar gibi hareket etmektedirler. Buna göre, onları da halk destanı olarak kabul etmek mümkündür. Fakat, genel olarak ele aldığımızda, Türkmen edebi mirasında destanların şiirsiz şekli yaygın olmamıştır. Bu durum Türkmen edebi mirasına mahsus değildir.

Halk destanlarının yalnızca şiir ile oluşturulan şeklinde Kazak, Kırgız, Karakalpak gibi halkların halk sanatında da rastlanılmaktadır. Kırgızların meşhur “Manas”, Kazakların “Koblandı”, Karakalpakların “Kırk kız” gibi kahramanlık destanları da buna birer örnektir. Bu destanlarda eserin olayları, kahramanların psikolojik durumu da şiir aracılığıyla beyan edilmektedir, yani nazımlar hem destancı hem de lirik nitelikte olmaktadır. Halk destanlarının nesir ve nazım (birleşimi ile karıştırılarak) yaratılışı uzun asırlar devam etmiş, Doğu halklarının, bunun içinde Türkmen halkının edebiyatında ve folklorunda yaygın olan sanatçılık adetine dönüşmüştür. Bu adet birkaç yüzyıllardan beri halkların estetik ihtiyaçlarını karşılayagelmekle birlikte, insanlığın zihninin ortaya çıkışının, eski dönemlerin çeşitli vâkâlarını yansıttığına kendine özgü bir tarz olarak belirtilegelmiştir. Yıllar, yüzyıllar geçtikten sonra halk destanının konusu-

nun gelişmesinde büyük değişmeler ortaya çıkmış olsa da, onun böyle şekli değişmemiş gibi saklanmıştır. Bunun esas nedeni halk destanlarının bahşilik sanatı ile sıkı ilişki içinde bulunarak gelmesidir. Şarkı-saz sanatı destanların ilk doğuş biçiminde muhafaza edilmesinde büyük rol oynamıştır. Destan kahramanlarının ruhi halleri belirli bir şarkı biçiminde sazla birleştirilerek anlatıldığında, dinleyeciler üzerinde büyük bir etki yaratmaktadır.

Halk destanlarının lirik şiirlerin tümü belirli bir motif esasında şarkıya dönüştürülmektedir. Şarkı olarak söylenmesi için zaruri şartlar onlarda değişmeden saklanılmaktadır. Profesör Ö. Abdullayev “Lirik eserlerinin saz ile söylenmesine şarkı denilmektedir” diye yazmaktadır. Bu fikirden hareketle, halk destanlarının şiirlerini şarkı olarak kabul etmek mümkündür.

Destanların nesirlerin ezbere söylenmesi, sözden söze aktarılması sonucunda günümüze ulaşmıştır, onların şarkılarla, sazla birlikte söylenmesi ile halk şarkıları şeklinde de muhafaza edilmiştir. Nesir destanların kompozisyonunu ve konusunu teşkil etmektedir. Bu nesirler, halkın konuşma diline yakın sade bir dilde anlatılmaktadır. Bahşiler bunlara nesir demektedirler. Sanat bakımından günümüzün gelişmiş, kusursuz nesirlerinden daha düşük olduğu için destanların nesirlerine “kıssa” demek daha uygun olmaktadır.

Halk destanlarını inceleyen alimlerin bazıları, destanların sanat derecesine esasen şiirlerde ortaya çıktığını belirtmektedirler. Ünlü Türkmen alimi, Türkmenistan İlimler Akademisinin akademigi A. Kekilov bu durumu özellikle vurgulamaktadır. A. Kekilov “Mollanepes” (Aşgabat 1957) adlı çalışmasında halk destanlarının beyan edilişi bakımından beş özelliğinin bulunduğunu göstermektedir. Halk destanlarında nesir ile şiirin sahip olduğu önemi konusunda şunları yazmaktadır: “Anlatım biçiminde şiir ile nesrin birleştirilerek getirilmesi, eserin esası konusu nesir bölümünde, fakat sanat ve üstalık bakımından şiir bölümünün, nesir bölümüne nazaran daha büyük öneme sahiptir ve bazı durumlarda şiir dilinin nesir diline nazaran halkın konuşma diline daha yakın olması, halk destanlarının ikinci büyük özelliğidir. Halk destanlarının nesrinde konunun teşkil etmesi, sanatın ise daha çok şiir bölümüne ait olduğunu düşünürsek, alimin bu fikri doğru görülmektedir. Fakat, kahramanlık destanı “Köroğlu'nun” dili bahis konusu olduğunda, bu fikir bazı doğrulamaları gerektirir. “Köroğlu'nun nesir dili halk diline daha yakındır. İkinciden, başlangıcı, olayların birbirine bağlanması bakımından genelde halk destanlarına mahsus anlatım yöntemlerine rastlandığını gözardı edersek, destanın nesri de ortaya çıktığı dönemine uygun sanat derecesine ve kıymetine (değerine) sahiptir. Destan biçiminde ortaya çıkarılan “Köroğlu” destanının nesrinde halk dilinin birçok ede-

bi sanat araçları yerinde kullanılmaktadır. Edebiyat eserini ortaya çıkaran belirli bir kompozisyon, yapı ve konu kahramanlık destanı "Göroğlu" ve halk destanlarında tamamen muhafaza edilmektedir. Destana ve halk destanlarına katılmı olan kahramanlar ve onların nitelikleri esas olarak nesir vasıtasıyla canlandırılmaktadır, şekilleri nesirlerde yaratılmaktadır. Bu ise destanların nesirlerinin da büyük sebebi sanat önemine sahip olduğuna, sanat görevini üstlenegeldiğine tanıklık etmektedir.

Böylece, Doğu'nun Türki ve farsı dilli halkların çoğunda olduğu gibi, Türkmen edebiyatında ve folklorunda nesir ve şiir biraraya getirilerek, sırasıyla yazılan büyük kompozisyon konu yapısı olan eserler destan olarak adlandırılmaktadır. Nesir ile şiirin biraraya getirilerek ortaya çıkarılması bu eserlerin esas özelliğidir.

Destanlara Türkmen edebiyatında ve folklorunda rastlanılan destanlar birbirine benzemektedirler. Klasik edebiyatında rastlanılan destanların yazarlarının adları saklanmaktadır. Örneğin, Andalıp'ın "Leyla ile Mecnun", "Yusuf-Zuleyha", "Şabehrem", "Hocamberdi Han", Şeydayi'nin "Gül-Senüber", Mollanepes'in "Zöhre-Tahir" destanları. Bu destanlar yazarlı ya da yazılı edebiyatın destanları olarak adlandırılmaktadır. Örneğin, "Yusuf-Zuleyha" destanının başında Andalıp'ın bu destanı dönemindekilerin istekleri doğrultusunda yaşadığına işaret etmektedir.

"Zöhre-Tahir" destanında Mollanepes'in kendisinin eşi Bossantaç'ın katılması bu destanı bizzat kendisinin yazdığı kesinlikle ispatlamaktadır.

Yazarlı destanların ve yazar tarafından ilk elyazmaları bize ulaşmamıştır. Onlar çeşitli elyazmaları vasıtasıyla bize hatıra olarak kalmıştır. O elyazmalarının ilkleri yazarın elyazmasından kopye edilmesi muhtemeldir. Bu destanlar halk bahşileri tarafından destan olarak pek de söylenmemiştir. Gerçek şu ki, "Zöhre-Tahir" destanını halk şairi Durdı Gılıç, Daşhovuz vilayetinin Boldumsuz efradında yaşamış bahşi Recep Hocayev "Yusuf Ahmet", "Babarövşen", destanlarını Daşhovuz bahşileri daha kısa, yazar metinden biraz farklı görünüşte söylemişler. "Yusuf Ahmed"i, "Babarövşen"i bahşiler günümüzde de söylemektedirler. Bu destanların bahşiler tarafından söylenen versiyonları saymak mümkündür, çünkü onların nesri ve şiiri iyice kısaltılmakta, dili halkın konuşma diline yaklaştırmaktadır. Böylece, bahis konusu destanların halk versiyonları onların elyazma şeklinde ulaşan versiyonlarından oldukça farklılaşmaktadır.

Destanların ikinci bir tarafı ise, yazarsız, yazarı belli olmayan destanlardır. Bu destanlar anonim destanlar veya halk destanları olarak adlandırılmaktadır.

Şüphesiz, halk destanı olarak adlandırılması onları halkın biraraya toplanıp yazdığı anlamına gelmemektedir. Asliyetinde meşhur “Köroğlu” destanının günümüzdeki yayınlanan 30 destanını “Şahsenem Garip”, “Huyrlukga Hemra”, “Sayat’lı Hemra”, “Asli-Kerem”, “Necep oğlan”, “Kasım oğlan”, “Aşık Elbent”, “Gövher gız Şirali Beğ”, “Gülzereşan” gibi yazarsız destanların belirli bir yazarı olmamıştır. Fakat, uzun yılların devamında, onlar ilk yazar metinden iyice uzaklaşmışlardır. Onları çok sayıda bahşiler söylemişlerdir. Bahşilerin dile, söze ustalığına bakarak, onların her birinin söylediği tarz kendi başına bir versiyon durumuna gelmektedir.

Örneğin, “Köroğlu” destanındaki “Bezirgen” destanının 27, “Harmandeli” destanının 22, “Kempir” destanının 14, “Övesi getiren” destanının 11 versiyonu Türkmenistan, Saparmurat Türkmenbaşı Milli Elyazmalar Enstitüsünün Elyazmalar Fonunda muhafaza edilmektedir. Destanın 30 varyantının 200’den fazla Elyazması mevcuttur. Yukarıda adı geçen halk destanlarının çeşitli bahşilerden alınıp kaleme alınan versiyonlarının sayısı yüzü aşmaktadır. Metinlerin çok çeşitli olmaları halk destanı eserlerine mahsus bir özelliktir.

Böylece halk destanları halk edebiyat sanatının böyle tekstolojik özelliklerini kendisine tamamen sindirmiş eserlerdir.

Türkmen halk bahşileri tarafından çok defa söylenmesi sonucunda, halk destanları dil, sanat itibarıyla ileri düzeyde olgunlaşmıştır. Bu doğrultuda onların nesirlerinden günümüzdeki dinleyicilere anlam taşımaya (anlamsız) bazı Arap, Fars kelimeleri denmiştir. Halk destanlarının şiirlerinin şarkıya dönüştürülmesi çok uygun olması vesilesiyle 7-8 II bendi muropbağ biçimindeki şiirler saklanmıştır. Bu ise halk destanlarının dilinin tamamen halklaşmasına, halk çoğunluğuna tamamen anlaşılır olmasına neden olmaktadır. Halk sanat eserlerinin halk dilinde yayılması, çoğunluğa anlaşılır olması onların esas özelliklerinden birisidir. Bu özellikler yazarsız destanların halk destanları olarak kabul edilmesine olanak vermektedir. Bu kitapta biz onları “Halk destanları” olarak adlandıracamız.

Türkmen halk destanları, büyüklüğü bakımından büyük hacimli eserlerdir. Akademik A. Kekilov: “Destan hacmi itibarıyla romana yaklaşmaktadır” diye yazmaktadır. “Köroğlu” destanı hacmine göre birkaç romana denk çok büyük özelliklerini taşıyan bir eserdir. Romanda olduğu gibi, halk destanlarında birkaç kahraman hareket etmektedir. Destan biçiminde yaratılan “Köroğlu”nun her bir destanında sayı bakımından diğer destanlarınkine yakın kahraman hareket etmektedir, çok sayıda olaylar canlandırılmaktadır. Bu ise, halk destanlarının büyük lirik-destancı eser olduğunu göstermektedir.

Halk destanlarının oluşumu, kendine özgü tarz olarak olgunlaşması halk edebiyat sanatının diğer tarzları, özellikle de halk masalları ile bağdaştırılmaktadır. Halk destanlarının da, yazarlı destanların da bazıları masal konuları esasında yaratılmıştır. Buna yazarlı destanlardan Şeydayi'nin "Gül-Senuber", "Magrupı'nın "Seypelmelek=Methalce mal", "Şabende'nin, "Gül-Bilbil", halk destanlarından "Hüyrlukga-Hemra", "Kasım-oğlan" gibi destanları örnek olarak gösterebiliriz. Bunlar esasen fantastik masalların konuları temeline dayanarak yaratılmıştır. Fakat, fantastik masallardan farkı, destanların edebi kahramanları açıkça isimlendirilmekte, onların hareket ettikleri yerleri yurtların isimleri özellikleri verilmektedir. Bu durumlar, bu destanların sanat içeriğini iyice anlaşılmasına neden olmuştur. İçeriği itibariyle bu destanlara fantastik destanlar adı verilmektedir.

"Şahsenem-Garip", "Sayatlı Hemra", "Necep oğlan" gibi destanlar tarihi-hayati hadiselerin temelinde yaratılmıştır. Fantastik destanların baş kahramanları dev, peri, ejderha gibi hayali yaratıklar ile iş alışverişinde bulunmaktalar ise, bu destanların kahramanları, yan karakterleri, hanlar, padişahlar ile iş alışverişinde bulunmaktalar, kendilerinin şahsi özgürlüğü, şahsi sevgisi uğrunda mücadele etmektedirler. Bu destanlar ışık-lirik, hayati destanlar olarak adlandırılmaktadırlar.

Fantastik destanlarda da ışık-lirik, hayati destanlarda da başkahramanlar mücadelede muzaffer çıkmakta, onlarda adalet sağlanmaktadır. Onlar romantik durumda isteklerine, gayelerine erişmektedirler. Böyle özellik halk destanlarının bu iki tipine de mahsustur.

Meşhur "Koroğlu" destanı, "Yusup-Ahmet", "Alıbeğ-Balıbeğ" gibi içeriği bütünüyle kahramanlık özelliğine (niteliklerine) sahip olan eserler Doğu edebiyatında ve folklorunda kahramanlık destanları olarak adlandırılmaktadır. Kısacası, bu destanlar biçimi itibariyle destan, içeriği itibariyle kahramanlık niteliğine sahip oldukları nedeniyle (Epos) olarak adlandırılmaktadır. İçeriği kahramanlık mahiyetinde ise, biçimine bakılmaksızın, sanat eserleri "Epos" olarak adlandırılmaktadır. Örneğin "Aygıtlı adım", "Perman", "Doğanlar" romanları birer "epos"tur.

Böylece Türkmen halk sanatında yaratılan destanları fantastik, ışık-lirik, hayati kahramanlıkları destanlar olarak adlandırmak mümkündür.